

migrants, the features of adaptation of children of internally displaced persons are justified. The author singled out the objective (socio-economic situation in Ukraine) and subjective (individual psychological characteristics of the personality) factors of the success of adaptation, the indicators of the adaptation of children of IDPs (the degree of satisfaction with themselves, the group, and various aspects of their life activity, active involvement in the activities of the host community; activity in achieving the assigned tasks, social comfort, understanding of the possibility of realizing their own goals in the future, socio-pedagogical support the host community). Individual psychological features include the classical types of temperament, character, accentuation, stress and adaptive potential, as well as psychological states of personality (fear, anxiety, depression, etc.) and behavioral responses to interaction with the host community, on which the result of adaptation depends.

It is noted that adaptation is the interdependent influence of the migrant child and his social environment, and the success of adaptation depends not only on the individual psychological features of the child's personality, but also on the readiness of the new social environment to perceive such a child.

Key words: children of internally displaced persons, adaptation, social adaptation, cultural shock, social support, professional social work.

Стаття надійшла до редакції 07.04.2018 р.

Прийнято до друку 25.05.2018 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Ваховський Л. Ц.

УДК 159.922.76-056.37-053.6

А. Ю. Мухіна

ВПЛИВ СКЛАДУ СІМ'Ї НА ГЕНДЕРНУ СОЦІАЛІЗАЦІЮ ДІВЧАТ ПІДЛІТКІВ З НОРМАЛЬНИМ І ПОРУШЕНИМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ

Особливий вплив на формування особистісних якостей дитини справляє атмосфера в сім'ї. Турботливе й уважне ставлення батьків до дітей, щира любов до них і довіра сприяють позитивній гендерній соціалізації. Неуважне ставлення до дітей, сімейні сварки, розлучення, неповна сім'я, відсутність мати батька негативно впливають на статево-рольову соціалізацію дівчат і хлопців. Батько і мати на власному прикладі показують дитині різноманітні моделі статево-рольової поведінки. Однак вплив батьків може бути і позитивним і негативним. Відсутність батька у сім'ї може бути причиною виникнення у дівчат несміливості, невпевненості, замкнутості і недовірливості [2]. Дослідження Д. Логвінової показали, що дівчата і хлопці з неповних сімей схильні до емоційного напруження і внутрішніх конфліктів.

Дівчата з неповної родини проявляють високий рівень сенситивних та емотивних якостей, а хлопці не здатні до наполегливості і цілеспрямованості. Одинокі матері мають більш виражену установку на виховання дітей, ніж матері в повній сім'ї, іноді надмірна турбота матері призводить до формування у дитини несамоцінності та безініціативності. Широко відомі спостереження, що діти, позбавлені емоційного контакту з матір'ю в перші місяці життя, ризикують в майбутньому вирости не здатними до встановлення міжособистісного контакту, уникати близьких відносин (M. Rutter, J. Langmeier, Z. Matejcek). У дівчаток емоційна ізоляція від матері, недостатня материнська любов приводять в подальшому до агресії і черствості, відсутності материнського інстинкту [1, с. 65]. Для доньки батько виступає як перший у її житті зразок чоловіка, стосовно якого формуються базові установки статевої поведінки. Цікаво, що дівчата, які мають виражені риси жіночності, не обов'язково копіюють їх у матері, можливо, у батька, який має яскраво виражені чоловічі якості [2, с. 63]. Однією з поведінкових реакцій характерних для дівчат підліткового віку є кокетство, яке інколи спостерігається і в ранньому дитинстві при формуванні комплексу Електри. Дівчина, начебто програє з батьком «залицання» з майбутнім чоловіком. Невміле поводження батька або його відсутність може привести до серйозних проблем у стосунках дорослої дівчини з протилежною статтю [4].

Звичайно, краще, якщо дитина розвивається відповідно до «приписаних» їй статі стереотипів. Але цей розвиток не повинен бути однобічним, таким, що забезпечує успішне формування рис тільки своєї статі, ані висока маскуліність у хлопців, ані висока жіночність у дівчат не є гарантом психічного і соціального благополуччя. Надмірно жіночі дівчата бувають тривожними, із заниженою самооцінкою та недостатньою самоповагою. Ускладнює життя дитини і протилежна особливість – недостатня статево-рольова визначеність її поведінки, коли яскраво не проявляються ні чоловічі, ні жіночі риси [2, с. 69]. На формування гендерної ідентичності дитини справляють вплив не лише батьки, а й усі інші члени сім'ї, насамперед дорослі, а серед них бабусі, дідусі, брати і сестри.

Характерною рисою дівчат підліткового віку є їх прагнення бути чи принаймні вважатися дорослими. З цією метою вони інколи наслідують не найкращі взірці оточуючої дійсності: сексуальне експериментування, паління, вживання наркотиків та спиртних напоїв. Підлітки в усьому наслідують дорослих: у моді, мові, дозвіллі, визначають діапазон припустимих для себе і прийнятних у їхній референтній групі дій і вчинків як високоморальних, так і протиправних, аморальних. Реакція емансипації, характерна підліткам, може проявлятися у дівчат не тільки в спробах уникнути впливу дорослих, а й у висміюванні, критиці звичних для останніх понять і цінностей – «старомодних» уявлень про дівочу честь, цнотливість, чарівність, жіночність, привабливість [3].

Формування статевої ідентичності у дівчат підліткового віку відбувається на фоні психосексуального розвитку, який ускладнює формування моральних норм і цінностей і, якщо вони не були сформовані в латентний період, то під час гормонального сплеску зробити це дуже важко. Статевий потяг у дівчат виникає у 10-12-річному віці, дещо запізнюється у розумово відсталих дівчат, для них, в 11-13 років ведучим видом діяльності залишається учбова, що гальмує розвиток свідомості. Вплив батька на статевою ідентичність дівчини в спеціальній психології досліджено не було, але є відомості про вплив на свідомість дитини матері. За даними Т. Кузьміної, у молодших школярів з розумовою відсталістю виявляється сильна емоційна прив'язаність до матері, яка не залежить від способу життя матері і її ставлення до дитини. Багато дітей не диференціюють негативних якостей асоціальної матері, завдяки чому виникає ймовірність подальшого засвоєння даних якостей такою дитиною та закріплення їх як моделі поведінки.

В дослідженні проведеному нами брали участь дівчата-підлітки 11-16 років з нормальним інтелектуальним розвитком і з розумовою відсталістю. При проведенні дослідження на кожну дівчину була заведена анкета, де зазначався склад її сім'ї. Нами були порівняні показники гендерної ідентичності (які були визначені за допомогою методик «Незакінчені речення», «Малюнок людини своєї і протилежної статі», опитувальники О. Зарова і С. Носова, направлені на виявлення об'єктів ідентифікації, моделювання проблемних ситуацій) зі складом сім'ї дівчат. Перший фактор, що вивчався був пов'язаний з наявністю рідного батька, вітчима, або відсутністю чоловіка в сім'ї.

Таблиця 1

Вплив чоловіка (вітчим, батько) на показники статевої ідентичності (дівчата з типовим розвитком)

	Немає (N=11)	Вітчим (N=26)	Батько (N=83)	H	P
Ставлення до батька	0	0,25	1,207	14	0,001
Ставлення до матері	2,125	0,792	1,491	7,5	0,024
Відношення до сексуального життя	2,042	0,917	1,307	9,6	0,008
Ставлення до протилежної статі	1,833	-0,083	1,46	10,4	0,006
Жіноча фігура загалом	13,5	10,333	11,805	9,4	0,009
Схильність до порушення норм та правил	3,667	6,333	3,659	7,4	0,025
Схильність до адиктивної поведінки	5	5,833	5,098	1,1	0,582

Таблиця 2

Вплив батька на показники статевої ідентичності (дівчата з розумовою відсталістю)

	Немає (N=69)	Вітчим (N=26)	Батько (N=25)	H	P
Фемінність за малюнком	1,473	2,506	1,205	7,4	0,025
Схильність до порушення норм та правил	4,774	3,333	4,167	6,3	0,044

З наведених таблиць, бачимо, що найкраще ставлення до батька виявляється у дівчат з нормальним інтелектом, яких виховує рідний батько, найгірше – у дівчат, які ростуть в сім'ях без батька і вітчима ($p < 0.05$). Ставлення до матері на низькому рівні у дівчат, які ростуть в сім'ї з вітчимою, найчастіше у таких родинах мати більше уваги приділяє чоловікові. Найбільш позитивно ставляться до матері дівчата, які виховуються в материнській сім'ї ($p < 0.05$), тобто сім'ї без чоловіка. Ставлення до сексуального життя найбільш демократичне у дівчат, в сім'ях без батька, пояснюється це авторитетом і більшою суворістю чоловіка в вихованні дівчини ($p < 0.05$). В сім'ях, де дівчат виховує жінка (або жінки – мати і бабуся) спостерігались особливості в малюнках жіночої фігури: вона висока і значуща у дівчат з материнських сімей ($p < 0.05$). Схильність до порушення норм і правил найвище у дівчат, які виховуються матір'ю і вітчимою ($p < 0.05$), це стосується і схильності до адиктивної поведінки ($p < 0.05$).

На дівчат з розумовою відсталістю даний фактор впливає, але ж не так суттєво. Однак існуючі закономірності в корені відрізняються для дівчат з розумовою відсталістю і з нормальним інтелектуальним розвитком. Зокрема, показник фемінності за малюнком (відношення деталізації жіночої фігури до чоловічої) вище за все у дівчат, які виховуються в сім'ї з вітчимою ($p < 0.05$), що вказує на менший емоційний зв'язок доньки з вітчимою, ніж з батьком, а схильність до порушення норм і правил у сім'ях, де є вітчим або батько, найнижча ($p < 0.05$).

Наступний фактор – це наявність чоловіка в сім'ї (брат, дідусь чи батько).

Таблиця 3

Дівчата з нормальним інтелектуальним розвитком

	Так (N=107)	Ні (N=13)	U	P
Ставлення до батька	1,085	0	243	0,004
Ставлення до матері	1,402	2,125	73	0,052
Ставлення до сексуального життя	1,257	2,042	50,5	0,009
Ставлення до майбутнього	1,665	2,25	64	0,022
Жіноча фігура загалом	11,617	13,5	55,5	0,015
Ситуації	8,851	10	78	0,046

Таблиця 4

Дівчата з розумовою відсталістю

	Так (N=77)	Ні (N=43)	U	P
Фемінність за малюнком	1,696	1,235	248	0,036
Схильність до агресії та насилля	8,37	6,778	304	0,026

З наведених таблиць видно, що дівчата з нормальним інтелектуальним розвитком, які проживають у родині, де є чоловік (незалежно від того, чи є він батьком, братом або дідусем), мають краще ставлення до батька, в сім'ях де є чоловік дівчата краще орієнтуються в

статеворольових стереотипах, також, їм більш доступна фемінна роль, не тільки внаслідок наслідування, але й контрасту наявної маскулінної ролі. Емоційна близькість з матір'ю у таких дівчат дещо нижча, тому що вони гармонійно взаємодіють з усіма членами родини і відсутній так званий гіпертрофований зв'язок з матір'ю. Таким дівчатам у майбутньому легше вступити в брак, зменшити емоційний зв'язок з матір'ю та взаємодіяти й приймати позицію чоловіка, у майбутньому вони впевнені більше, мають нижчий рівень «сексуальної зацікавленості», пояснюється це більш жорстким контролем, розвитком моральності. Вони більш компетентні в статорольовій поведінці, тому що спостерігають щодня взаєностосунки між батьками. Краще малюють чоловічу фігуру, але не так чітко жіночу, порівняно з дівчатами, що живуть в «материнських сім'ях» ($p < 0.05$).

Даний фактор набагато менше впливає на дівчат з розумовою відсталістю. Дівчата з розумовою відсталістю, в сім'ях яких є чоловік, показують вищий рівень фемінності за малюнком чоловіка і жінки ($p < 0.05$), але вони більш схильні до агресії та насильства ($p < 0.05$). В дослідженнях Н. Барінової зазначено, що батько в сім'ї може впливати на формування у доньок маскулінної поведінки, при умові, що вони знаходяться в емоційній близькості, дівчата з нормальним інтелектуальним розвитком протиставляють маскулінні риси, а дівчата з порушеним інтелектом ідентифікують. Якщо проаналізувати методику «Незакінчені речення», то можна зробити висновок, що в сім'ях розумово відсталих дівчат, навіть якщо присутній чоловік, дитина не в змозі отримати «якісну інформацію взаємовідносин», тому залишається не адаптованою до проблемних ситуацій в соціумі, до спілкування з представниками протилежної статі, але для неї є доступні зовнішні відмінності і вона це показує в малюнках. Ці дівчата більш детально малюють жіночу фігуру, «як би вказуючи на відмінності її від чоловічої».

Таблиця 5

Вплив кількості дітей в сім'ї на показники статорольової ідентичності Дівчата з типовим розвитком

	1 (N=12)	2 (N=95)	3 (N=13)	H	P
Ставлення до сексуального життя	1,964	1,253	1,25	6,4	0,04
Ставлення до майбутнього	2,357	1,635	1,643	8,1	0,017
Схильність до агресії та насилля	5,857	6,051	9,571	11,2	0,004
Схильність до делінквентної поведінки	3,714	3,641	5,571	11,6	0,003
Прийняття жіночої ролі	18,286	17,487	15,286	8,2	0,016

Таблиця 6

Дівчата з розумовою відсталістю

	2 (N=67)	3 (N=53)	U	P
Схильність до порушення норм та правил	3,759	5	181,5	0,008
Схильність до делінквентної поведінки	5,586	6,273	222	0,062

Серед дівчат з нормальним інтелектуальним розвитком вище рівень емоційно-позитивне ставлення до сексуального життя у тих, хто є

єдиною дитиною в сім'ї ($p < 0.05$), так само у них краще ставлення до майбутнього ($p < 0.05$), найбільш високе прийняття жіночої ролі ($p < 0.05$), пояснюється особливим відношенням батьків до єдиної дитини в сім'ї, задоволенням її потреб і непотрібністю дитині самій боротися і сперечатися за свої права і інтереси. Схильність до агресії та насильства зростає з кількістю дітей у сім'ї ($p < 0.05$), схильність до делінквентної поведінки, до порушень норм і правил так само найбільш виражена в сім'ях з трьох дітей і більше ($p < 0.05$). Велика родина – це один із встановлених корелятивів делінквентності зазначав (Fischer, 1984). Причина цього – соціальний статус багатодітної сім'ї, більш низький рівень дисципліни і уваги до кожної дитини. Можливо також, що діти в таких сім'ях отримують менше уваги і любові з боку батьків, і тому їм складніше формувати просоціальні навички. Єдина дитина в сім'ї рідше стає делінквентною (Hirschi, West), а найбільш до делінквентності схильні середні за порядком народження діти (Hirschi, Leflore).

Суттєвим для аналізу сімейних стосунків є компонент матриці, що відображає високий рівень зв'язку між схильністю до адиктивної поведінки та схильністю до агресії та насильства. Важливо відзначити, що перелічені показники корелюють з позитивним ставленням до батька ($r = 0.25-0.55$, $p < 0.05$). В дослідженні Н. Барінової присвяченому психологічним особливостям відношення батька до доньки-підлітка, відзначено, що гарні стосунки з батьком, безпосередньо пов'язані з високою маскуліністю донки, а схильність до адиктивної поведінки та агресії, є суто чоловічими якостями.

Для вибірки дівчат з типовим розвитком характерною є позитивна кореляція ставлення до себе і до батька ($r = 0,43$; $p \leq 0.001$), але для розумово відсталих дівчат цієї закономірності немає ($r = -0,1$; $p = 0.47$), пояснюється це більшою залежністю самооцінки розумово відсталої дівчини зі структурою дефекту, а не стосунками з батьком. У вибірці дівчат з розумовою відсталістю, чим краще ставлення до батька, тим вище компетентність в життєвих ситуаціях ($r = 0,41$; $p \leq 0.001$), для звичайних дівчаток – навпаки ($r = -0,25$; $p \leq 0.05$), чим краще ставлення до батька, тим нижче показник фемінності при моделюванні життєвих ситуацій, пояснюється це перевагою андрогіної моделі статевої ролі поведінки дівчат з повних сімей з високим рівнем емоційних відношень з батьком, дівчата з фемінністю ближче у спілкуванні і взаєморозумінні з матір'ю, а не з батьком [2]. Також, характерним є те, що дівчата з розумовою відсталістю згадували батька, переважно позитивно, навіть, якщо він не проживав з ними, а дівчата з нормальним інтелектуальним розвитком були більш критичні, щодо батька. За словами О. Зарова, з народження дівчина проходить окремі періоди розвитку, в яких вона емоційно ближче стає то до батька, то до матери, набирає досвід, а в підлітковий вік обирає власну модель поведінки, щодо розумово відсталих, то вони якісно і кількісно відстають. Для розумово відсталих дівчат наявність батька в родині дає змогу більш детально ознайомитися

з статеворольовими взірцями поведінки і диференціювати жіночі та чоловічі ролі, тому показник фемінності при моделюванні проблемних ситуацій у цих дівчат вище. У вибірці дівчат з розумовою відсталістю, чим краще ставлення до батька, тим вони більш компетентні в ситуаціях, пов'язаних з протилежною статтю ($r = 0,4$; $p \leq 0.002$), серед звичайних дівчат закономірність зворотна ($r = -0,31$; $p \leq 0.02$). Для дівчат з розумовою відсталістю емоційно теплі стосунки з батьком розповсюджується на прийняття «чоловічого образу» взагалі, також причина в перевазі органічних потреб, у дівчат з нормальним інтелектуальним розвитком, які мають теплі стосунки з батьком спостерігається формування андрогінності і адаптивного ставлення до проблеми сексуальності, взаємовідносин з представниками протилежної статі та перешкоджає розвитку досяжницького сексуального сценарію, який ґрунтується на почутті власної незначущості, непотрібності [4].

Для дівчат-підлітків, як з нормальним так і з порушеним інтелектуальним розвитком найбільш близький емоційний зв'язок з матір'ю характерний при відсутності чоловіка (батька або вітчима), але при цьому дівчата з нормальним інтелектуальним розвитком не вважають свою сім'ю взірцем для копіювання, чого не можна сказати про дівчат з розумовою відсталістю. Престижність і компетентність батьків відіграє позитивну роль для дівчат з нормальним інтелектуальним розвитком, тому що значно знижує їх схильність до саморуйнівної поведінки і почуття провини ($r = -0,64$; $p \leq 0.001$), проте для дівчат з розумовою відсталістю, взагалі, не властива саморуйнівна поведінка ($r = -0,36$; $p \leq 0.015$), пояснюється це особливостями дисбалансу зовнішньої та внутрішньої самооцінки розумово відсталої дитини (М. Матвєєва).

З проведеного дослідження стає ясно, що соціальні фактори набагато менше впливають на свідомість розумово відсталих дівчат, ніж підлітків з типовим розвитком. Гендерна соціалізація залежить від наявності чоловіка і жінки в сім'ї, кількості дітей і емоційної близькості між членами родини. Формування статеворольової ідентичності проходить на фоні статевого розвитку і впливає на самооцінку, поведінку і міжособистісні стосунки підлітків. Для дівчат з розумовою відсталістю знання і прийняття свого психологічного полу не гарантує знання соціально-прийнятих моделей поведінки, а їх незнання приводять до фрустрації, агресії або пасивності.

Список використаної літератури

- 1. Барінова Н.** Вплив батьківського відношення на структуру маскулітності-фемінітності у дівчат-підлітків / Н. Барінова // Наукові записки Харківського Університету повітряних сил. – Вип. 3 (24). – 2005. – С. 212–217
- 2. Говорун Т. В.** Вихователю про психологію та поведінку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник / Т. В. Говорун. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996. – 168 с.
- 3. Мухина В. С.** Особенности идентификации с собственным «Я». Кризис

личности в отрочестве / В. С. Мухина // Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. – М., 1998. – С. 398–408.
4. Шкіряк-Нижник З. А. Дівчинка – дівчина – жінка – мати : розмови з молодими / З. А. Шкіряк-Нижник, Е. І. Непочатова. – К. : Б. в., 1989. – 44 с.

Мухіна А. Ю. Вплив складу сім'ї на гендерну соціалізацію дівчат підлітків з нормальним і порушеним інтелектуальним розвитком

У статті висвітлюється теоретичний та експериментальний аналіз зв'язку гендерної соціалізації зі складом сім'ї дівчат-підлітків з розумовою відсталістю і типовим розвитком. Вивчаються показники, якими характеризуються сім'ї, а саме, їх склад, характер і стиль спілкування з дитиною, наявність батька, особливості самої дитини, в тому числі інтелектуальні. Вивчаються критерії і показники самої статевої ідентичності, а також її вплив на структуру особистості: самооцінку, цінності і її поведінку. Такі методики як «Малюнок людини», «Незакінчені речення», бесіда з дівчатами-підлітками дали змогу зробити висновки стосовно значущості фігури батька для дівчини в кризовий період її життя, та окреслити ті параметри, які формуються у неї завдяки спілкуванню з батьком або чоловіком в родині, який демонструє для дівчини модель маскулітності.

Ключові слова: самосвідомість, ідентичність, стать, роль, розумова відсталість, підліток, батьки.

Мухіна А. Ю. Влияние состава семьи на гендерную социализацию девушек подростков с нормальным и нарушенным интеллектуальным развитием

В статье освещается теоретический и экспериментальный анализ связи гендерной социализации с составом семьи девочек-подростков с умственной отсталостью и типичным развитием. Изучаются показатели, которыми характеризуются семьи, а именно, их состав, характер и стиль общения с ребенком, наличие отца, особенности самого ребенка, в том числе интеллектуальные. Изучаются критерии и показатели самой полоролевой идентичности, а также ее влияние на структуру личности: самооценку, ценности и ее поведение. Такие методики как «Рисунок человека», «Незаконченные предложения», беседа с девочками-подростками позволили сделать выводы относительно значимости фигуры отца для девушки в кризисный период жизни, и определить те параметры, которые формируются у нее благодаря общению с отцом или мужчиной в семье, демонстрирующий для девушки модель маскулинности.

Ключевые слова: самосознание, идентичность, пол, роль, умственная отсталость, подросток, родители.

Mukhina A. The Influence of Family Composition on the Gender Socialization of Adolescent Girls with Normal and Disrupted Intellectual Development

The article deals with the theoretical and experimental analysis of the relationship of gender socialization with the composition of the family of teenage girls with mental retardation and typical development. We study the indicators that characterize families, namely, their composition, the nature and style of communication with the child, the presence of the father, the characteristics of the child, including intellectual ones. The criteria and indicators of the sex-role identity itself, as well as its influence on the personality structure: self-esteem, values and its behavior are studied. Formulation of statistic purposes is to take place on the background of statistical digestion and on the self-determination, the behavior of the mass media, and the stunts of writers. Such techniques as "Man's Drawing", "Unfinished Proposals", a conversation with teenage girls made it possible to draw conclusions about the importance of the figure of a father for a girl during a crisis period of life, and to determine those parameters that are formed through her communication with her father or a man in the family, demonstrating for the girl a model of masculinity.

Key words: self-consciousness, identity, gender, role, mental retardation, teenager, parents.

Стаття надійшла до редакції 30.04.2018 р.

Прийнято до друку 25.05.2018 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Савченко С. В.

УДК 159.955:37.011.3-051

М. М. Починкова

**МЕТОДИ І ПРИЙОМИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ
ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

Сьогодні система освіти України зазнає глобальних змін – уведено в дію новий закон про освіту, розроблено нові стандарти дошкільної та початкової освіти, розроблено концепцію нової української школи, яка розпочинає роботу з 1 вересня 2018 р. Це пов'язано з тим, що у світі змінюються акценти у професійних вимогах, що ставляться до фахівця. Такі реформи потребують не тільки змін у системі дошкільної та шкільної освіти, а й у професійній підготовці майбутніх фахівців.

Проблемі соціалізації студентів, психологічному та педагогічному аспектам, присвячено значно кількість праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема, М. Алексеева-Вовк, І. Бех, А. Капська,